سعید خانی

نگاهی بر کتاب مرشدان پرده‌خوان

مرشدان پرده‌خوان ایران
حمیدرضا اردلان
فرهنگستان هنر، ۱۳۸۷

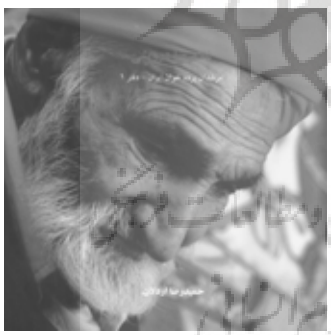

مقدمه

پرده‌خوانی را گونه‌ای نمایش مذهبی ایرانی دانسته‌اند که در آن پرده‌خوان از تصاویر منقوش بر پرده، مصائب اولیای دین ـ به ویژه اولیای مذهب شیعه ـ را با کلامی آهنگین وموزون روایت می‌کند. پرده‌خوانی را شمایل‌گردانی و پرده‌داری نیز خوانده‌اند. پیشینه‌ی تاریخی این نمایش مذهبی را می‌توان با گونه‌ای قوالی در (نقاشی توام با موسیقی) ادوار پیش از اسلام مرتبط دانست که با ظهور و ورود اسلام به ایران، به واسطه‌ی محدودیت‌های موسیقی به نوعی نقاشی ملی ـ مذهبی تغییر یافت، به ویژه در دوره‌ی صفویه که انواع نقالی مذهبی شکل گرفت. عده‌ای نیز موقعیت تاریخی پرده‌خوانی حد فاصل گذار از برگزاری مراسم عزاداری عمومی ساده محرم در دوره‌ی صفویه، به برگزاری نمایش مذهبی در دوره‌ی قاجار و از منابع تحول و تکامل تعزیه برشمرده‌اند. دیگرانی هم هستند که نقوش پرده را ترجمان نمایش تعزیه در قالب هنرهای دیداری و ره‌آورد تعزیه به شمار آورده‌اند.

صورت‌های منقوش بر پرده در دو گروه اولیا (نیکان) و اشقیا (بدان) آورده می‌شوند. نقوش پرده، نقوشی عامیانه‌اند. این نوع نقوش که بر پرده‌ها به تصویر کشیده می‌شود و به عبارتی این نقاشی را، نقاشی قهوه‌خانه‌ای دانسته‌اند و گاه با توجه به موضوع محوری این نقوش، بدان عنوان نقاشی کربلا، و از جنبه‌ی رعایت برخی قواعد نمایشی از آن به عنوان نمایش دراماتیک هم یاد کرده‌اند. عده‌ای پیشینه‌ی آن را به قرن‌ها پیش از پیدایش قهوه‌خانه و گاه نقاشی‌های مانی را سرچشمه‌ی تاریخی این القائات مذهبی دانسته‌اند و حتی این احتمال نیز داده شده که صفحه‌پردازی‌ها و بازآفرینی‌های وقایع کربلا از طریق نقاشی در قرون ۱۱ و ۱۲ تحت تأثیر نقاشی‌های رافائل و میکلانژ در ایراج رواج یافته باشد...

پرده‌خوانی و نقالی را می‌توان دو گونه‌ی مشابه از هنرهای مردمی

دانست که به احتمال بسیار از ریشه‌ی واحدی برخوردارند و به گذشته‌های دور برمی‌گردند. شاید بتوان گفت که در جریان تکامل نقالی هنری دیگری از آن مشتق شده که همان پرده‌خوانی است. به عبارتی پرده‌خوانی را می‌توان ترکیبی از قوالی (نقاشی همراه با ساز و آواز) و نقاشی مردمی دانست.

پرده‌خوانی مردمی‌ترین شکل نمایش در ایران است که هیچ زمانی به عنوان هنر در خدمت خواص قرار نگرفته است. هنری که در آن پرده‌خوان تصاویر متوالی منقوش بر پرده را با هنر خیال‌پردازی به هم پیوند می‌زند به گونه‌ای که عناصر و شخصیت‌های پرده جان می‌گیرند وقایع به روایت پرده‌خوان در جان بیننده جاری می‌شود. پرده‌ها دربرگیرنده‌ی تصاویر جنگ‌ها، حماسه‌سازی‌های قهرمانان ملی و مذهبی است و در این میان آنچه تداوم این هنر را موجب شده است همانا واقعه‌ی عاشورا است. پرده‌نگاران این گونه پرده‌ها را عمدتاً نقاشان قهوه‌خانه‌ای تشکیل می‌دادند که با باورهای مذهبی این شخصیت‌های پرده را درذهن پرورانده و بر پرده نقش بسته‌اند. در این نوع نقاشی، که از اصول رایج هنر نقاشی چندان پیروی نمی‌کند، شخص محترم‌تر، بزرگ‌تر، اگر چه در فاصله‌ی دورتری باشد و شخص شریف‌تر، نورانی‌تر است.

پرده‌خوانی به واسطه‌ی آنکه با مخاطب ارتباط رودررو دارد برای جذابیت بیشتر تلاش می‌کند در کنار کارش موسیقی و آواز و قصبه‌های فرعی را نیز همراه کند. در واقع پرده‌خوان باید از تمام ابزارهایش برای جذب مخاطب بهره ببرد و به تمام دستگاه‌های موسیقی و داستان‌های مختلف آشنا باشد تا پرده‌اش یکنواخت نشود. در پای پرده برای ارتباط با تماشاگر، باید هنرهای متفاوت و شیوه‌های اجرایی مختلف را به کار گرفت. پرده‌خوان، جادوگر، پرده است. در پرده‌خوانی مانند همه نمایش‌ها می‌بایست عنصر تماشاگر را جدی گرفت و با توجه به فضا و حال و هوای آنها، روش‌های اجرایی و قطعات نمایش را تغییر داد.

در سال‌های پس از انقلاب این نوع نمایش‌های سنتی، مذهبی به واسطه‌ی وجود ماهواره، ویدئو و تلویزیون و جذابیت‌های دیجیتالی، عدم توجه و حمایت متولیان فرهنگی از دوران شکوه خود دور شده است. ما روز به روز مرگ تدریجی آن را شاهدیم و استقبال از این نمایش فقط محدود به مناسبت‌ها شده است. پایداری و احیای این هنر کهن فقط با زبان حامی ممکن نمی‌شود، باید دست پرده‌خوان برای اجرای اصل پرده‌خوانی بازتر شود. می‌بایست تکنیک این هنر تا حد ممکن مکتوب شود و به نسل‌های بعدی انتقال داده شود، هنری که تا امروز توانسته است سینه به سینه و شفاهی خود را هم چنان زنده نگاه دارد.

مجموعه‌ی «مرشدان پرده‌خوان ایران» که به نگارش حمیدرضا اردلان و توسط انتشارات نمایش به چاپ رسیده است، حاصل ۵ سال جست و جوی میدانی و دیدار با سی نفر از پرده‌خوانان است که در گذشته‌ای نه چندان دور (سی سال پیش) تعداد این افراد به گفته نویسنده حدود ۷۰۰ نفر بوده است. اردلان در این اثر هوشمندانه به بازمانده‌های کهن و فرهنگ دیرین پرده‌خوانی می‌پردازد. وی تلاش کرده است از زاویه‌های گوناگون به هنر پرده‌خوانی توجه کند و ما را با معدود پرده‌خوانان، که تجارب این سرزمین را با خود دارند آشنا سازد.

به نظر مؤلف پرده‌خوانی یک آیین هنری ـ مذهبی است که حوزه‌های موسیقی، تئاتر، نقاشی، شعر و ادبیات شفاهی را پوشش می‌دهد. هنری که در ترویج داستان‌های مذهبی و الحان آیینی نقش بسیاری داشته است. وی پرده‌خوانی را دارای ۷۲ مجلس می‌داند که به روایتی بیش از ۱۵۰ و ۳۰۰ صورت در پرده‌ها وجود دارد. هم‌چنین عناصر فراوان نشانه‌شناسی و میتولوژیک مذهبی در آیین در آن نهفته است. کتاب در ۳۰ مجلد به زندگی، مشخصات فردی، سبک، صداها، موسیقی و... ۳۰ پرده‌خوان می‌پردازد. علاوه بر این به لحاظ نمایشی فرم صورت پرده‌خوانان آنالیز شده و خلاصه‌ی داستان‌های پرده‌خوانی و مباحث کلی در مورد آنها نیز ارائه شده است. ۳۰ پرده‌خوان معرفی شده در این مجموعه عبارتند از:

غلامرضا درویشی (مظلوم شاه) پرده‌خوان/ کریمی کریمی مهر ـ پرده‌خوان/ سید حسین میریان ـ پرده‌خوان، مداح اسماعیل نسوحی ـ پرده‌خوان، تعزیه‌خوان، چاووشی خوان، روضه رضوان/ میرزا علی خندان ـ پرده‌خوان، مداح، منبرخوان/ اکبر عبدالله زاده ـ پرده‌خوان، تعزیه‌خوان/ محمد علی جلالیه (مجنون شاه) ـ روضه رضوان، مصیبت‌خوان، پرده‌خوان/ حاج علی صادقی پور (حاج علی قمی) ـ پرده‌خوان، منبر خوان/ محمد عارفیان (عارف) ـ پرده‌خوان، معرکه‌گیر/ ابراهیم ده دشتی ـ پرده‌خوان / شکرالله کریمی کمره ـ پرده‌خوان، معرکه‌گیر/ سلیمان حیدری ـ پرده‌خوان/ قاسم دانش‌پژوه ـ پرده‌خوان، چاووشی خوان، مداح، منقبت خوان/ علی‌اکبر جوانبخت ـ پرده‌خوان/ نبی‌الله بهاری ـ پرده‌خوان، معرکه‌گیر/ اکبر دباغیان اصفهانی (اکبر حسین ماهرخ) ـ تعزیه‌خوان، نقال، پرده‌خوان/ حسن میرزا علی ـ پرده‌خوان، تعزیه‌خوان/ ذبیح‌الله بهاری ـ پرده‌خوان / میرزا علی شفائی (میرزا اصلان) ـ پرده خوان، تعزیه‌خوان، نقال، نقاش پرده/ محمد احدی ـ پرده خوان، تعزیه‌خوان، معرکه‌گیر/ عزیز محمددرویشی ـ پرده خوان، مداح/ تقی صباغ همدانی ـ پرده‌خوان، نقال، نقاش پرده/ رجب علی صالحی ـ پرده‌خوان/ محمدعلی درویشی (مظلومی) ـ پرده‌خوان، معرکه‌گیر/ قاسم همتی مقدم ـ پرده‌خوان / عزت‌الله فرخی ـ تعزیه‌خوان، پرده‌خوان، مداح/ علی مداحی ـ پرده‌خوان، مداح، نقال (شاهنامه‌خوان)/ سید حسین حوائجی ـ پرده‌خوان، نقال، مداح/ رسول میرزا علی ـ پرده‌خوان/ محسن میرزا علی ـ پرده‌خوان، نقال.

اردلان در مجموعه حاضر ابتدا به شیوه‌ی اجرای نمایش هر یکی از این پرده‌خوانان پرداخته و چگونگی اجرای کار هر یک از آنها تشریح کرده است.

شیوه‌های اجرای نمایش

در شیوه‌های اجرای پرده‌خوانان به نکاتی اشاره می‌شود از جمله:

ـ نشانه‌های نمایشی و بیرونی اجرا به حرکات اشاره‌وار به شمایل‌ها، مخاطبان و خود پرده‌خوان است. (غلامرضا درویشی)

ـ استفاده از شیوه‌ی واقع‌گرایانه و عینیت بخشی به مفاهیم، عدم روی آوری به حرکات تجریدی، برخورداری از ریتم و توازن خاص، غافل‌گیر کننده نبودن حرکات (کریم کریمی مهر)

ـ حرکات و فیگورها مینیاتوری و ظریف بوده و دقت عمل و انتقال مفهوم بیش از پیش اهمیت می‌یابد (سید حسین میریان)

ـ روایت با ادغام حرکات تجریدی و واقع‌گرایانه و در مجموع برتری حرکات تجریدی (اسماعیل نسوحی)

ـ بهره‌گیری از فنون دیگر انواع آیین مذهبی و تسلط بر اجرای اغلب مجالس پرده، اجرای ساده، بی‌تکلف و متکی بر حرکات اصلی که نسبت به

حرکات جزئی درشت و گاه تکراری... (میرزا علی خندان)

ـ فیگورهای متمرکز و حرکات استیلیزه که اغلب توسط دستان و حرکت مختصر بدن ایجاد می‌شود (اکبر عبدالله زاده)

ـ تکیه‌ی بیشتر بر کلام و استفاده کمتر از حرکات نمایشی، مجموع (حرکات اشاره به صورت‌ها، مخاطبان، گاه آسمان و چند حالت کلی برای بیان و دعا و نیایش و... (محمد علی جلالیه)

ـ گنجاندن معرکه‌ی سخنوری در بطن پرده‌خوانی (علی صادقی پور)

ـ حرکات واضح مشخص و تا حدودی قابل پیش‌بینی، تمرکز پیرامون مجلس مورد روایت و صورت‌های نقاشی شده آن (محمد عارفیان)

ـ پیروی از شیوه‌ی آیینی، استفاده از متن داستان به عنوان محور تغییر وضعیت، حرکات و اشارات (ابراهیم ده‌دشتی)

ـ ترکیب و تلفیق حرکات مداحان و پرده‌خوانان که بیشتر متکی به حرکات دست و سر و گردن در حالت ایستاده (شکرالله کریمی کمره)

ـ استفاده از فرم‌های متنوع پا برای تغییر مکان و ایستادن در یک جا، استفاده از دست‌ها در حالات متقارن یا مکمل و سریان احساسات به چهره و چرخش‌های سر و گردن، گرایش به حرکات نسبتاً موزون و گاه تغزلی با حفظ ویژگی‌های حماسی (سلیمان حیدری)

ـ شرح وقایع به روش غیر آوازی، استفاده از قاب پرده‌های کوچک با فضای محدود، استفاده از شیوه‌ای بی‌پیرایه و روان در روایت داستان (قاسم دانش‌پژوه)

ـ عدم اغراق در انجام حرکات، انتقال مفاهیم با اشاره جزیی بدن و استفاده از اعضای بدن (علی اکبر جوانبخت)

ـ استفاده از شیوه‌های ساده و تلاشی برای انتقال مفاهیم با صرف کمترین انرژی در زمان کوتاه (نبی الله بهاری)

ـ استفاده‌ای از شیوه‌ای نو با تقسیم هر فیگور به فیگورهای کوچکتر، کثرت تبدیل کردن واژگان و عبارات به نشانه‌های بصری (اکبر دباغیان اصفهانی)

آگاهی به اصطلاحات زبانی، حرکات سنتی و شناخته شده، ویژگی‌های تاریخی، سیاسی و اخلاقی اشخاص حاضر در پرده‌ها، اجرای نقش‌های متفاوت با رعایت قواعد (حسن میرزا علی)

ـ تکیه بر آواز و کلام و به کارگیری محدود حرکات نمایشی، ارائه‌ی نمایش مجرد و نمادین (ذبیح‌الله بهاری)

ـ اتکا به بیان و روایت، بیان غنی مبتنی بر متون و درک حصولی به مثابه اصلی‌ترین رکن در اجرا (میرزا علی شفائی)

ـ تسلط بر الحان، قصص، اعمال و حرکات پرده‌خوانی، صورت و اندام مناسب، و تلفیق کندی و تندی در حرکات (محمد احدی)

ـ حرکات بدن، دست‌ها و چهره نمادین و در عین حال محدود بودن ماهرانه و منطبق با شیوه‌های اصیل، هم سخنی میان روایت قصه، آواز و حرکات بدن (عزیز محمد درویشی)

ـ روایت پرده توسط دو نفر، حرکات نمایشی گاه آرام همراه با آوازهای طولانی و ماندگار در یک تم که روایت محاوره‌ای ابزار آن است، گاه حرکات منقلب شده و همراهی با طی کردن عرض پرده، رفتن به سمت مخاطب و استفاده از فضای موجود همراه با معرفی پرده (تقی صباغ همدانی)

ـ استفاده از کمترین حرکات، اشاره مکرر به صورت‌ها، حرکت در عرض پرده و بروز احساس از طریق چهره (رجب علی صالحی)

ـ اشاره ظاهری به شمایل‌های پرده، زمین، آسمان، مخاطبان و خود و ایجاد سلسله‌ای از اشارات تکرار شونده به قصد توجه به ذکر (محمد علی درویشی)

ـ استفاده از حرکات تند و پرتنوع و ارائه‌ی کلیه‌ی حالات مربوط به مضامین داستان (قاسم همتی مقدم)

ـ اقتباس از حرکات تعزیه خوانان (عزت‌الله فرخی)

ـ پیروی از الگوهای شناخته شده پرده‌خوانان، حرکات در خدمت گفتار و آواز و در راستای معانی و متون پرده (علی مداحی)

ـ درک و استفاده از اعمال زورخانه‌ای در جهت ارائه‌ی حرکات خاص با بیان بصری متنوع (سید حسین جوائجی)

ـ ارائه‌ی فنونی که عقلانی شده (رسول میرزا علی)

ـ استفاده از عصا و دست به دست کردن آن، عدم انطباق کامل حرکات نمایشی با روش پرده‌خوانی قدیم و اغراق در میمیک‌های صورت (محسن میرزا علی)

شیوه‌های اجرای آواز

اردلان بخشی دیگر از مجموعه‌ی مرشدان پرده‌خوان را به شیوه‌ی اجرای آواز این پرده‌خوانان اختصاص داده است. پرده‌خوانان داستان‌ها را با لحن محاوره‌ای که در آن نوعی نظم به گوش می‌رسد، یا محاوره‌ای و آواز با هم اجرا می‌کنند. پرده‌خوان هر جا که لازم است آواز را با یکی از دستگاه‌های موسیقی ایرانی وفق داده است و در جای دیگر از آن خارج می‌شود. مرشد پرده‌خوان هنگام خواندن، بیشتر از دهان و دماغ که شیوه‌ای خاص برای خواندن آوازهای عامیانه است، بهره گرفته و تقطیع اشعار علاوه بر سنت‌های نهاده شده گاهی با سلیقه‌ی خواننده و بر حسب اوزان شعری صورت می‌گیرد.

در شیوه‌ی اجرای آواز مرشدان پرده‌خوان نکات زیر مطرح است:

ـ بیانی خاص در فواصل صوتی آوازهای ایرانی، درآمیختن مرز میان شرح غیرآوازی و آواز و ساختن کلامی موزون و بیان آوازی در دستگاه چهار گاه و.. (غلامرضا درویشی)

ـ به کارگیری از لحن آوازی متأثر از آوازهای منطقه‌ی جنوب ایران در چند فرم همراه با بیان غیرآوازی اما با عبارات تیپیک و موزون، سکوت‌های پی در پی پس از بیان یک جمله یا عبارت آوازی و... (کریمی کریمی مهر)

ـ روایت متن مجالس به صورت غیرآوازی، جایگزینی شعر و عبارات با قافیه با آواز، پیش بردن مفاهیم داستان‌ها با لحن روایی، آگاهی از متون متنوع و ضرب‌المثل در کثرت زیاد و... (سید حسین میریان)

ـ استفاده از فنون آوازی مربوط به آیین‌های مذهبی روضه، تعزیه و چاووشی (اسماعیل نسوحی)

ـ بهره‌گیری از تکرار جملات ساده در خواندن آواز در هماهنگی با شیوه‌ی اجرا (میرزا علی خندان)

ـ بهره‌گیری از شیوه‌ی اولیاء خوانان، اجرای متن تعزیه و متن پرده توسط ولی خوان با آواز (اکبر عبدالله زاده)

ـ ترکیب لحن آوازی و غیرآوازی (محمدعلی جلالیه)

ـ آواز متنوع و مملو از تغییر فضاهای صوتی، مرکب خوانی آواز از دستگاهی به دستگاه دیگر و لحنی به لحنی دیگر، ادغام شیوه‌های آوازی

معرکه‌ها و آیین‌های مختلف (حاج علی صادقی پور)

ـ روایت کل مجلس به شیوه آوازی، روایت بخش‌هایی با آواز بخش‌هایی به صورت غیر آوازی، روایت غیر آوازی (محمد عارفیان)

ـ گفتار و آواز به لحاظ لحن و کشش و استفاده از فواصل در الگوهای ثابتی گنجانده شدن و متأثر بودن برخی الحان از موسیقی شیراز و ترانه‌های تغزلی آن (ابراهیم ده دشتی)

ـ ترکیبی از آوازهای مداحی و روایت‌گری پرده‌خوانی، دانش و تسلط به الحان مذهبی و توانایی برای نقل کل مجالس از زبان منظوم با وجه غالب آواز (شکرالله کریمی کمره)

ـ آمیزه‌ای از لحن روایی و خطابی پرده‌خوانی همراه با به‌کارگیری فنون یکی از گونه‌های موسیقی عاشیقی یعنی دئیشمه به خصوص در بخش‌های غیرآوازی و شیوه آوازخوانی عاشیقی همراه با لحن (سلیمان حیدری)

ـ اجرای آواز براساس جملات کوتاه و مدون، روایت بخش‌های آوازی داستان‌ها مبتنی بر یکی از الحان شناخته شده موسیقی آوازی ایران (قاسم دانش پژوه)

ـ اجرای اشعار در فواصل دستگاه شور و تغییر در تونالیته (علی اکبر جوانبخت)

ـ ایفای کم‌ترین نقش آواز به تبع حرکات نمایشی، و برتری بیان گفتار به صورت دکلمه و روایت موزون (نبی‌الله بهاری)

ـ خارج شدن فضای کلی اجرا به واسطه‌ی گردش خاص نغمات از حوزه‌ی موسیقی دستگاهی، تنوع در تونالیته، لحن تازه، استفاده از بافت‌های ملودیک به شیوه‌ی سنتی و محتوایی جدید و استفاده از اوزان معمول در موسیقی پرده‌خوانی ویژگی‌های روایت آوازی را شکل دادن (اکبر دباغیان اصفهانی)

ـ آشنایی با نغمات تعزیه و اجرای آوازهای پرده‌خوانی (حسن میرزا علی)

ـ لحن پرده‌خوان عمدتاً لحنی بین کلام و موسیقی و به مرور آهنگین شدن در برخی ابیات، دور نشدن بیان رجز حالت حماسه‌سرایی از لحن پرده‌خوان، انتخاب فضای دستگاه شور در قسمت مصیب‌خوانی (ذبیح‌الله بهاری)

ـ پیروی از سنت‌های قدیم در اجرای شیوه آوازی پرده‌خوانان و در معنی دوار و در ظاهر پرتنوع، در اجرای الحان غزل خوانی، مثنوی خوانی، بحر طویل و قصیده‌خوانی توجه به محتوای اشعار و فرم‌های کلی آن و... (میرزا علی شفائی)

ـ آواز در محدوده‌ی فواصل دستگاه ماهور و آواز بیات ترک (محمد احمدی)

ـ استفاده از شیوه‌های اصیل در اجرای آواز، به کارگیری لحن حماسی در روایت جنگ، لحن کینه‌ورزانه در شرح صفات اشقیاء، لحن تغزلی در شرح حالت و صفات شهدا و... (عزیز محمد درویشی)

ـ قابل مقایسه بودن ترکیب فواصل آواز اجرا با فواصل دستگاه شور در نیم بیت بعد رسیدن گردش نغمات به فواصل آواز ابوعطا و تا بخش اول پرده‌خوانی در همان جا ماندن، ادامه آواز در پرده‌های دشتی و... (تقی صباغ همدانی)

ـ لحن پرده‌خوانی متأثر از شیوه‌های تعزیه‌خوانی، ظهور عبارات آوازی به صورت تیپ ملودی و... (رجب علی صالحی)

ـ استفاده از بیان با متر آزاد و آوازهای با متر مشخص در بیان مجلس، پیش بردن روایت با لحن دعاگونه و جملات شبیه به هم، خاصیت تکرار شوندگی در طبیعت این شیوه‌ی اجرا و... (محمدعلی درویشی)

ـ به لحاظ شیوه‌ی اجرا، تأکیدهای شعری، گردش ملودی و نسبت فواصل اصوات علی‌رغم شباهت‌ها و عدم مطابقت کامل با موسیقی دستگاهی و ردیف، شنیدن فواصلی خارج از حوزه موسیقی دستگاهی و الهام گرفتن از دستگاه شور در انتخاب فضای آوازی (قاسم همتی مقدم)

ـ آغاز پرده‌خوانی با ذکر بسم‌الله در درآمد شور، گستره‌ی نغمات از درجه سوم پیش دانگ تا درجه‌ی دوم دانگ دوم است، اما استقرار جمله روی دو درجه سوم پیش دانگ و شاهد شور و... (عزت الله فرخی)

ـ رعایت ترتیب بخش‌های آوازی و گفتاری پرده‌خوانی، وجود دو منبع الهام در آواز: الحان مذهبی در فرم‌های نوحه، روضه، مصیبت، شهادت و خطبه‌خوانی ـ الحان پرده‌خوانی منطقه ترک زبان و... (علی مداحی)

ـ خواندن فواصل در اجرا و تداعی حالتی از شور، استفاده از پرده‌های دانگ اول دستگاه همایون، اجرای ابیات در فواصلی نزدیک به دستگاه سه

گاه و... (سید حسین حوائجی)

ـ صورتی از بیان احساس مبتنی بر موضوعات روزمره، عدم بهره‌گیری از تغییر جایگاه حنجره برای ایجاد صدا در تحریرها و استفاده از فضای دهان و دماغ خاص آوازهای کوچه بازاری، تقطیع شعر تا حدود زیادی توسط خواننده و... (رسول میرزا علی)

ـ بهره‌بردن از مایه بیات ترک و استفاده از جملات و فرازهای شور (محسن میرزا علی)

نکته‌های دیگر

اردلان در بخش‌هایی دیگر از این مجموعه مباحث دیگری را نیز مطرح می‌کند. اساساً تصاویر این پرده‌ها فاقد دورنمایی است و اندازه‌ی واقعی آدم‌ها صورت‌ها و موجودات پرده با مفاهیم و کاربردها مشخص می‌شود و نه نگاه واقع‌گرا. رنگ‌ها مفاهیم خاصی را ادا می‌کند. شمایل اغلب ۷۲ مجلس و ۳۶۶ صورت را دربر می‌گیرد. هر پرده به حسب ضرورت می‌تواند صورت و مجالس خود را هم داشته باشد و گاه از تعداد ذکر شده کمتر می‌شود.

صورت‌های غیر انسانی: در پرده‌ها علاوه بر شمایل انسانی از موجودات زمینی (حیوانات و حشرات مختلف) و غیر زمینی اغلب ملائک نیز استفاده می‌شود.

حرکات واقع‌گرایانه و تجریدی: به نظر نویسنده دو نوع اجرا در پرده‌خوانان دیده می‌شود: اجراهایی که به داستان‌ها و مضامین عینیت می‌دهند و به گونه‌ای پرده‌خوان حرکات خود را در جهت متن سامان می‌دهد و دوم اجراهایی که در عینیت دادن به متن، از حرکت تجریدی هم بهره می‌برند، به عبارتی علاوه بر حرکات واقع گرایانه و عینی پرده‌خوان بنا بر احساس درونی و ادراک خود از موضوع و شرایط ممکن است حرکاتی انجام دهد که الزاماً مفهومی مشخص نداشته باشد.

نویسنده در بحث «سبک نقاشی» محمد مدبر، قوللر آقاسی و حسین همدانی را از سردمداران نقاشی پرده به شیوه خاص می‌داند. وی با اشاره به اینکه قبل از این سه تن نقاشی پرده از شیوه‌های کاملاً سنتی پیروی می‌کرد، در مقایسه باگذشته تفاوت‌های قابل توجهی در نقاشی‌های آنان به وجود آمد. این سه برای جلوگیری از اشتباه میان مجالس و داستان‌ها با شمایل‌هایی که تعداد معین داشتند، ثبات بخشیدند. هم‌چنین به طراحی نوین که متأثر از طراحی ایرانی بود، وسعت دادن به گستره‌ی رنگ‌ها یا اضافه کردن ترکیبات تازه به آنها از دیگر نوآوری‌های آنان بود.

کل‌نگری در پرده و پرده‌خوانی: قابلیت وصل هر داستان به داستان‌های دیگر و حضور هر شمایل در داستان‌های متعدد در پرده‌ها، به واسطه‌ی تمرکز حول نقطه مرکزی و کل‌نگری در تکوین پرده و پرده‌خوانی است. به نظر نویسنده از آنجا که به منشأ اصلی آن بازمی‌گرداند. به عبارتی کل‌نگری برای وصل دلایل وقوع داستان‌ها به تقدیر ازلی و مشیت الهی است.

نسبت اشیا با بدن: به باور اردلان، انتخاب جایگاه اشیاء در سمت چپ یا راست بدن با کاربرد آن آنها به لحاظ منطقی نیز ارتباط دارد مانند نسبت تبرزین با دست راست که از نیرو و تقارن بهتری در هنگام استفاده برخوردار است.

نقش کبوتر: حضور کبوتر در پرده در جوار اولیاء به معنای پاکی و یکی از شاخصه‌های شهادت طلبی مظلومانه است. در انواع شعری و ادبی مذهبی و در متون مربوط به عزا کبوتر با پاکی، معصومیت و شهادت مترادف است.

مکان اجرا: پرده‌خوانی بیشتر در فضای باز به صورت میدانی است. سرگذرهای عبور مردم، میدانچه‌ها، کوچه، دم در یا نزدیک اماکن مقدس و محوطه‌ی زیارتگاه‌ها اصلی‌ترین مکان‌های اجرای پرده‌خوانی است.

انواع حرکت: اردلان، با اشاره به اینکه نمی‌توان مرزبندی خاص یا طبقه‌بندی دقیقی برای حرکات نمایشی در پرده‌خوانی قائل شد، حرکات نیایشی، حرکات اشاره، حرکات رزمی، حرکات اندوهناک، حرکات مربوط به شمارش، حرکات تمنایی را حاصل مفاهیم خاص‌تر می‌داند.

چیدمان و ترکیب مجالس: نقطه‌ی مرکزی مجالس پرده‌خوانی مرتبط با واقعه کربلاست. حول این نقطه ده‌ها مجلس دیگر تکوین یافته است که با مضامین حکمی، تاریخی، اجتماعی، دینی و اخلاقی چیدمان و ترکیب شده‌اند.

دعا: دعا یکی از بخش‌های ضروری پرده‌خوانی است که پرده‌خوان پس از ذکر بسم‌الله در اول و پس از خاتمه پرده‌خوانی دعا می‌کند.

جامه مرشدان: در پرده‌خوانی نوع درویشی، جامه مرشدان اغلب عناصری از لباس درویشان دارد. روضه خوانانی نیز که به پرده‌خوانی می‌پردازند لباس متداول روضه خوانی را بر تن می‌کنند. گاه پرده‌خوانان لباس‌های محلی منطقه خود را می‌پوشند.

چیدمان پرده و خروج از نگاه واقع‌گرا: به نظر نویسنده اندیشه‌ی میتولوژیک، همواره بر آن است که در ارائه‌ی مصادیق کهنه و نو کیفیتی

ویژه به چیدمان بدهد و با ویژگی‌های زیر:

ـ ترسیم صورت آدم‌ها در چند موقعیت

ـ تصویر اماکن با مفهوم مشابه، متضاد یا خیالی

ـ وارد نشدن به قواعد پرسپکتیو

ـ استقرار صورت‌ها اولیا، اماکن مقدس

ـ کاربرد رنگ سبزبرای اولیاء و سرخ برای اشقیاء

اشیا به مثابه نشانه: برخی از اشیاء در پرده‌خوانی همانند تعزیه‌خوانی، جان می‌گیرند. مانند نی در مجلس سلطان قیس که به مثابه شهادت امام حسین یا نی در عرفان ایرانی با معانی عدمی از یک سو و مفهوم صورت دیگر انسان ازلی از سوی دیگر.

نقش حیوانات در القای معانی: حیوانات در مجالس پرده‌خوانی نقش مهمی دارند، از جمله شیر، آهو، کبوتر، اسب، گرگ و مار.

لالایی در پرده‌خوانی: آوازهای پرده‌خوانی منحصر به آیین‌هایی که صورت و محتوای مذهبی و شیعی دارند، نمی‌شود. بلکه این آوازها با کلیتی مشترک ریشه در موسیقی کهن ایران دارند. غزل، مثنوی، قصیده، اذان، دعا و لالایی برخی از آوازهای ایرانی است که در بیشتر آیین‌های مذهبی و حتی غیرمذهبی به کار می‌روند.

ترتیب بخش‌های پرده‌خوانی و شرایط اجرا: نصب پرده، گفتارهای مقدماتی، دعا، گشودن مجالس و صورت‌های پرده (باز کردن رویه پرده) پندیات، داستان‌های فرعی، داستان اصلی، گریز و... بخش‌های مختلف پرده‌خوانی در قدیم بوده که امروزه به دلایلی چون از دست رفتن جایگاه‌های اجرا و موقعیت اجتماعی، مشغله مردم و... بخش‌های کمی اجرا می‌شود.

اردلان در تأویل و چرایی چیدمان بخش‌های پرده‌خوانی به این موارد اشاره می‌کند:

ـ نیاز به مقدمه و آغاز، تعلیق و گسترش، اوج و فرود برای اثبات نظم ساختاری پرده‌خوانی و انطباق آن با قواعد پروسه تکوین یک اثر کامل

ـ انطباق با متعلقات دور کامل محتوایی در یک آیین نمایشی

ـ ایجاد فضاهای مختلف در جهت به عینیت درآوردن اسماء و صفات کلیدی در حوزه زبان و فرهنگ جامعه

ـ ابداع فرآیند نمایشی پویا و باورپذیر با محتوای مشخص.

ـ حل و فصل صفات کلیدی زمانی، مکانی و زبانی برای اجرای یک نمایش آیینی و پیش‌بینی تغییرات لازم

ـ خوشه‌چینی از دست آوردهای ادبی، هنری و آیینی

ـ انعطاف پذیری مناسب، مطابق با ویژگی‌های زبانی و جغرافیایی و فرهنگی اقوام ایرانی و ورود به ساحت اجتماعی آنان با کیفیت مشابه

نشانه‌شناسی چهار صورت محوری: در پرده‌های درویشی صورت‌های حضرت امام حسین، حضرت علی اکبر و حضرت عباس در سمت راست پرده و در صف اولیاء دین و ماردین سدیف در سمت چپ و در صف اشقیاء، چهار صورتی هستند که از دیگر صورت‌ها بزرگ‌تر رقم زده می‌شوند.

تأویل در مفاهیم پرده: به نظر اردلان پرده جمع الجمع مجرد وقایع زندگی بشر برای روند تاریخ است که بسط تأویلی می‌یابد. وی برخی از تمهیدات به کار آمده در تجرید وقایع را این گونه برمی‌شمرد:

ـ گزینش وقایعی که نقطه عطف تاریخ‌اند و انتخاب یک داستان محوری (شهادت امام حسین)

ـ ویژگی مستوری و عدم در اطلاق پرده به این نوع نمایش

ـ آگاهی مجریان و مخاطبان به مضامین، رفتارها، ترتیب و روایت پرده در داستان‌های آن

ـ اجرای نمونه کوچک و تمثیلی از جامعه کل‌نگر که در آن تمام اعضا حضور دارند و پرده‌خوانان نقش رابط و راوی زنده میان پیامبران، ائمه و مردم را بازی می‌کنند.

نشانه‌های میتولوژیک: در پرده‌خوانی نشانه‌های میتولوژیک ایران باستان دیده می‌شود از جمله بازوبند سهراب، شیر، آب و نوشدارو، پر و...

انواع پرده: مهم‌ترین پرده‌ها با موضوع ائمه معنا می‌یابد. پرده‌های حماسی با صورت رستم و سهراب و پرده‌های عاشقانه با صورت لیلی و مجنون، یوسف و زلیخا در درجات بعدی هستند. پرده‌هایی نیز با موضوع‌های خاص وجود دارد.

شمایل‌های همراه: در پرده‌های درویشی شمایل طفلان مسلم، تصاویر امام حسن و امام حسین در کنار یکدیگر دیده می‌شوند. این کنار هم بودن تداعی قرینگی و سرنوشت مشترک است.

هم‌چنین ملائکی مانند نکیر و منکر، شمایل‌های پنج تن، این موارد از دلالت‌های تاریخی، معنوی و نشانه‌شناختی ویژه‌ای برخوردارند.

پرده‌های قدیم و نقاشی قهوه‌خانه‌ای: به گفته‌ی اردلان شیوه نقاشی اصیل پرده‌های قدیم از فنون و سنت‌های ویژه‌ای برخوردارند که با ورود نقاشی معاصر مغرب زمین به ایران، برخی از سنت‌های آن تأثیر گرفته است. شیوه نقاشی امروز که به نقاشی قهوه خانه‌ای معروف است از انقلاب مشروطه در ایران باب شد. موضوعات آن تئاتر از نقاشی‌های پرده و انواع نقاشی‌های قدیم و جدید بود.

پوشش سر: کلاه، تاج، دستار و عمامه رایج‌ترین پوشش‌های سر پرده‌خوانان اسب در قدیم پوشش سر نماد ادراک معانی و وسیله‌ی ارتباط با عالم بوده است. انواع آن مفاهیم مختلفی را تداعی می‌کند.

شباهت‌ها و تفاوت‌های رسم پرده: شباهت‌ها و تفاوت‌های تصاویر پرده در چند وجه دیده می‌شود. در رسم صورت‌های پرده‌های مختلف کلیات و حتی اجزا به تشابه گرایش دارند. تفاوت‌هایی نیز مربوط به سلیقه‌های شخصی یا اختلاف شیوه طراحی نقاشان است. در مجالس با موضوع آزادتر مانند عاق والدین که از مفاهیم قرآنی گرفته شده تفاوت‌ها بیشتر دیده می‌شود.

طبقه‌بندی موضوعی اجزاء پرده‌خوانی: علاوه بر جنبه‌های بصری، موسیقایی و نمایش، نویسنده پرده‌خوانی را در شش گروه موضوعی نشان می‌دهد:

ـ دو گروه موضوعی اذکار با دو کارکرد: کلی و مطلق ـ جزئی و معین

ـ گروه با محوریت وقایع اصلی

ـ موضوعات فرعی دینی و آزاد دو گروه را دربرمی‌گیرند

ـ یک گروه نیز به گریزها تعلق دارد.

در هر کتاب اطلاعاتی در مورد سال تولد، محل تولد، شروع پرده‌خوانی، استادان، نقاشی پرده، من پرده و روایت‌ها در هر کتاب ارائه شده است.

مجموعه حاضر را می‌توان دستاورد رجوع مستقیم و میدانی به منابع زنده و تلاشی در راستای حفظ هنرهای آیینی و میراث شفاهی ایران دانست. این مجموعه‌ی ۳۰ جلدی با یک CD نیز همراه شده است.